

ΕΡΕΥΝΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΛΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ

«Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΗΣ ΜΗΤΕΡΑΣ ΜΕΤΑΞΥ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ

ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΕΠΟΧΗΣ»

Πρόγραμμα Κοινοτικής Πρωτοβουλίας

INTERREG IIIA 2000-2006

ΕΛΛΑΔΑ – ΙΤΑΛΙΑ

**«Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ
ΠΑΤΡΑΣ: Ο ΤΟΜΕΑΣ ΤΗΣ ΚΛΩΣΤΟΥΨΑΝΤΟΥΡΓΙΑΣ»**

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ - ΕΡΕΥΝΑ ΜΕΛΕΤΗΣ

ΣΤΑΜΑΤΙΚΗ ΑΓΚΟΤΗ

Πρόγραμμα Παρέμβασης 11

Άξονας Προτεραιότητας 003:

"ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ"

**Μέτρο 002: "Προώθηση, Αναπαλαίωση και Αξιοποίηση της Ιστορικής και
Πολιτιστικής Κληρονομιάς Κοινού Ενδιαφέροντος "**

Το Έργο συγχρηματοδοτείται κατά 75% από το ΕΤΠΑ

ΠΑΤΡΑ, 2007

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΠΑΤΡΑΣ: Ο ΤΟΜΕΑΣ ΤΗΣ ΚΛΩΣΤΟΨΦΑΝΤΟΥΡΓΙΑΣ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ - ΕΡΕΥΝΑ ΜΕΛΕΤΗΣ
ΣΤΑΜΑΤΙΚΗ ΑΓΚΟΤΗ

Εισαγωγή

Η συμβολή της γυναίκας στην οικονομική, και κατά συνέπεια τη γενικότερη, ανάπτυξη μίας κοινωνίας είναι αναμφισβήτητη. Σε όλες τις εποχές, σε όλες τις κουλτούρες και σε ολόκληρο το φάσμα της εξέλιξης του βιοτικού επιπέδου της ανθρωπότητας, η συμμετοχή της γυναίκας στην παραγωγική διαδικασία παρουσιάζει επιρροές που αύξησαν τους ρυθμούς ανάπτυξης με γεωμετρική πρόοδο. Και τούτο είναι εύλογο, δεδομένου ότι η εργασία θεωρείται ένας από τους τέσσερις συντελεστές παραγωγής, σύμφωνα με την οικονομική θεωρία, και ένας από τους δύο συντελεστές παραγωγής, σύμφωνα με τον Μαρξ.

Η εργασία περιλαμβάνει όλες τις φυσικές και πνευματικές υπηρεσίες, που παρέχονται από τον άνθρωπο για την παραγωγή των αγαθών και των υπηρεσιών στον πρωτογενή, το δευτερογενή και τον τριτογενή τομέα. Η παρούσα μελέτη αφορά στο ρόλο της γυναίκας στην οικονομία της Αχαΐας, και συγκεκριμένα της πόλης των Πατρών, μέσω της συμμετοχής της στην εργασία στον πρωτογενή, το δευτερογενή και τον τριτογενή τομέα. Όσον αφορά στον πρωτογενή τομέα, η μελέτη θα διεξαχθεί στην παραγωγή της σταφίδας, για το δευτερογενή τομέα θα εξετασθεί ο τομέας της κλωστοϋφαντουργίας και για τον τριτογενή τομέα θα μελετηθούν οι υπηρεσίες υγείας, και συγκεκριμένα οι νοσηλεύτριες/νοσοκόμες.

Εξέλιξη Οικονομίας της Πάτρας

Η ίδρυσή της Πάτρας χρονολογείται από τα προϊστορικά χρόνια, με τη μυθολογική εκδοχή να αναφέρει ότι ο Εύμηλος καλλιέργησε σιτάρι στις πλούσιες εκτάσεις της

Αρόης (αρχαίας πόλης) (δηλαδή εύφορη), της Άνθειας (δηλαδή ανθισμένης) και της Μεσάτιδας (που βρισκόταν στη μέση).

Η Πάτρα άκμασε για πρώτη φορά κατά τη διάρκεια της Υστεροελλαδικής ή Μυκηναϊκής περιόδου (1580- 1100 π.Χ.). Κατά τη διάρκεια των βυζαντινών χρόνων, η Πάτρα σταδιακά παρακμάζει, αλλά συνεχίζει να αποτελεί σημαντικό λιμάνι και ισχυρό βιομηχανικό κέντρο. Τον 9^ο αιώνα η πόλη ήταν ακμάζουσα, σύμφωνα με ενδείξεις: η χήρα Δανηλίδας από την Πάτρα είχε συσσωρεύσει απέραντο πλούτο σε έγγεια ιδιοκτησία, στη βιομηχανία ταπήτων και κλωστοϋφαντουργίας. Η πρώτη Τουρκοκρατία (1460-1687) ήταν περίοδος εξαθλίωσης αλλά από το 1715 και ύστερα παρατηρείται ανάκαμψη του εμπορίου με αποτέλεσμα το 18^ο αιώνα η Πάτρα να ευημερεί οικονομικά, με βάση τη γεωργία και το εμπόριο.

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, ο ρόλος της Πάτρας ως το κυριότερο εξαγωγικό λιμάνι για τα αγροτικά προϊόντα της Πελοποννήσου, ως κέντρο οργάνωσης παραγωγής σταφίδας και ως κέντρο παροχής αποθηκευτικών, τραπεζικών και ασφαλιστικών υπηρεσιών την κατέστησαν το δεύτερο μεγαλύτερο αστικό κέντρο της Ελλάδας, μετά την Αθήνα. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα η Πάτρα αναπτύχθηκε γοργά.

Η οικονομική δραστηριότητα της Πάτρας υπήρξε μεγάλη. Στον πρωτογενή τομέα διέπρεψε στην παραγωγή και το εμπόριο σταφίδας, στον δευτερογενή τομέα διέπρεψε στον τομέα της κλωστοϋφαντουργίας και στον τριτογενή τομέα διέπρεψε στον τομέα των νοσηλευτικών υπηρεσιών. Ωστόσο, ο δευτερογενής τομέας, και συγκεκριμένα ο κλάδος της κλωστοϋφαντουργίας, είναι αυτός στον οποίο απασχολήθηκαν πολλές γυναίκες.

Η βιοτεχνική δραστηριότητα συνεχίζεται και στις αρχές του 20ού αιώνα. Πολλές βιοτεχνίες ενδυμάτων μετατρέπονται σε βιομηχανίες και ο τομέας της κλωστοϋφαντουργίας γνωρίζει σημαντική άνθηση.

Σήμερα, οι ρυθμοί ανάπτυξης της Πάτρας παραμένουν αυξητικοί. Ωστόσο, το φαινόμενο της αποβιομηχάνισης που έπληξε την περιοχή τα τελευταία χρόνια, κάνει τα σημάδια του αισθητά σε όλες τις εκφάνσεις του κοινωνικού βίου.

Συμμετοχή γυναικών της Πάτρας στην εργασία

Ευρήματα της αρχαιολογικής σκαπάνης, εκθέματα μουσείων, συλλογές από παλιά και σύγχρονα αντικείμενα, αναφορές σε συγγραφικά έργα μαρτυρούν την ενεργό συμμετοχή της Πατρικής στην αγορά εργασίας. Το ξεκίνημά της έγινε στην αρχαία

πόλη, με τις μαρτυρίες του Πausανία, στα «Αχαϊκά», για τις γυναίκες των Πατρών, οι οποίες, στην προσπάθεια επιβίωσής τους, έπλεκαν δικτυωτούς γυναικείους κεφαλόδεσμούς, τους «κεκρυφάλους» (κεκρυφαλοπλόκοι) και ύφαιναν διαφόρων ειδών εσθήτας χρησιμοποιώντας σαν υλικό το λινάρι [1]. Τα υφάσματα αυτά φαίνεται να ήταν τόσο πολύτιμα, ώστε ο Πλίνιος αναφέρει ότι η αξία τους κατά βάρος ισούταν με την αξία του χρυσού [2].

Αργότερα, οι γυναίκες της Πάτρας επιδόθηκαν στην ανάπτυξη της υφαντουργίας. Μάλιστα, με την άφιξη μεταναστών από τη Μικρά Ασία, οι οποίοι έφεραν πολλές τέχνες μαζί με την υφαντουργία, αναπτύχθηκε στην Πάτρα μια αξιόλογη βιοτεχνία [2]. Την εποχή εκείνη η υφαντουργία άκμαζε. Έτσι, οι Πατρινιές απασχολούνταν στην παραγωγή μεταξωτών, λινών και πορφυρών υφασμάτων.

Κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα, και με την άφιξη των μεταναστών από τη Μικρά Ασία στην Πάτρα, οι οποίοι έφεραν στις βαλίτσες τους πολλές τέχνες συμπεριλαμβανομένης και της υφαντουργίας, η Πάτρα ακμάζει. Κατά τον 9^ο αιώνα η Πάτρα λαμβάνει σημαντική θέση και αναπτύσσει αξιόλογη βιοτεχνία και υφαντουργία: παράγονται μεταξωτά, λινά και πορφυρά υφάσματα και τάπητες. Η επεξεργασία του μεταξιού γίνεται εντατική. Το μεγαλύτερο μέρος των λόφων και της πεδιάδας γύρω από την πόλη καλλιεργείται με μουριές, οι οποίες χρησιμεύουν ως τροφή για το μεταξοσκώληκα [2].

Οι γυναίκες στην Πάτρα του 20ού αιώνα άρχισαν να εργάζονται μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι περισσότερες αρχικά δούλευαν στα χωράφια. Την εποχή εκείνη ολόκληρη η οικογένεια συμμετείχε στην αγροτική παραγωγή, ενώ δύσκολα γυναίκες θα απασχολούνταν ως εργάτριες σε ξένα χωράφια. Οι δραστηριότητές τους θα περιορίζονταν στις οικογενειακές αγροτικές εκτάσεις. Από την άλλη, ήταν η νοοτροπία εκείνης της εποχής τέτοια, ώστε οι γυναίκες ντρέπονταν να βγουν στην αγορά εργασίας και την παραγωγή.

Η ηλικία των εργατριών ήταν από 18 ετών και πάνω. Δύσκολα μία οικογένεια θα επέτρεπε στη μικρή κόρη της να εργασθεί σε άλλον εργοδότη πριν ενηλικιωθεί, ακόμα και αν η οικογένεια δεν ήταν εύπορη.

Ωστόσο, με την μετάβαση των προσφύγων στα ελληνικά εδάφη, η αντίληψη για την γυναικεία απασχόληση άλλαξε. Οι πρόσφυγες θα φέρουν στις βαλίτσες τους έναν διαφορετικό τρόπο ζωής, ο οποίος σε συνδυασμό με την τοπική παράδοση, θα εγκαινιάσει μία νέα εποχή προϊόντων και υπηρεσιών για την αχαϊκή πραγματικότητα. Νέα υφάσματα θα αναπτυχθούν, με φανταχτερά χρώματα και σχέδια, επηρεασμένα

από την ανατολίτικη κουλτούρα. Από την άλλη, η απασχόληση των γυναικών προσφύγων στην αγορά εργασίας θα ωθήσει και της Πατρινιές να βγουν από τα σπίτια τους και να αναζητήσουν εργασία σε τοπικές βιοτεχνίες.

Σημάδια γυναικείας επιχειρηματικότητας δεν διαφαίνονται κατά τον περασμένο αιώνα. Οι γυναίκες απασχολούνταν ως εργάτριες σε εργοστάσια και βιοτεχνίες και όσες δεν απασχολούνταν εκεί έμεναν στο σπίτι. Σήμερα, οι Πατρινιές δραστηριοποιούνται σε όλους τους τομείς της παραγωγικής δραστηριότητας, με μεγαλύτερη συμμετοχή στον τομέα των υπηρεσιών.

Η κλωστοϋφαντουργία στην Πάτρα τον 20ό αιώνα

Κατά τον περασμένο αιώνα, η οικονομία της Πάτρας άκμαζε μέσω της κλωστοϋφαντουργίας, και το σημαντικότερο ρόλο σε αυτή τη δραστηριότητα διαδραμάτιζε η γυναίκα. Οι κυριότερες βιομηχανίες κλωστοϋφαντουργίας στην Πάτρα ήταν οι εξής:

Κλωστήρια και Υφαντήρια [3]:	Πλεκτική- Φανελοποιεία- Καλτσοποιεία [3]
<ul style="list-style-type: none">◆ Π. Φωτεινός, Σαραβάλι (1846)◆ Σ. Κυριτσόπουλος (1883)◆ Π. Κρητικός, Αρείας & Κανάρη (1862)◆ Γ. Κόγκος (1857)◆ Υιοί Γ. Τριάντη (1847)◆ Γ. Παπαθεοδώρου (1873)◆ Αν. Αναστασόπουλος, Καλαβρύτων (1890) και μετά Αγ. Διονυσίου (1925)◆ Πατραϊκή Εμποροβιομηχανική Εταιρία (1919) (Χ. Κατσάμπας, Σ.Στράτος, Τ. Εμμανουήλ)◆ Ανώνυμος Πειραϊκή Εταιρία Επιχειρήσεων◆ Πειραϊκή Πατραϊκή ΑΕ (1932), τέρμα Κορίνθου και Μαιζώνος◆ Α. Φωκάς (1866)	<ul style="list-style-type: none">◆ Β. Μαραγκόπουλος, τέρμα Κορίνθου και Μαιζώνος◆ Β. Ηλιόπουλος (1902), Βίλεμαν◆ Β. Δημητρόπουλος & Σια, Γ. Ολυμπίου◆ Ν. Βέτσος (Α.Ε. «Ο Ταξιάρχης»), Λόντου◆ Κ. Δροσόπουλος◆ Χ. Σπηλιόπουλος, Γ. Ρούφου◆ Τ. Εμμανουήλ, Τριών Ναυάρχων◆ «Καλτσοβιομηχανική Ένωση», Νόρμαν◆ Ι. Σαββόπουλος, Παντοκράτορας◆ Λ. Παπαϊωάννου, Όθωνος Αμαλίας◆ Ε. Παπαντωνόπουλος◆ Αφοί Αναγνωστόπουλοι◆ Ε. Λαδόπουλος, Αγ. Ανδρέου◆ Χ. Πετρόπουλος, Κ. Βακρόπουλος, Ερμού◆ Π. Παναγιωτόπουλος, συνοικία Προσφυγικά◆ Κ. Καρτσούνης, Αγ. Τριάδας («Η Αράχνη»)◆ Θ. Κότταρης, Αγ. Σοφίας◆ Σ. Γουβέλης, Μπουκαούρη

Οι βιομηχανίες κλωστοϋφαντουργίας στην Πάτρα ήταν άρρηκτα συνδεδεμένες με το γυναικείο εργατικό δυναμικό. Οι γυναίκες ήταν αυτές που δούλευαν στα υφαντήρια αλλά και τα υφαντήρια ήταν ο χώρος στον οποίο εργάστηκαν οι Πατρινιές για πρώτη φορά. Η παρουσία του ανδρικού φύλου σε τέτοιες βιοτεχνίες ήταν μηδαμινή και ο ρόλος του άντρα περιοριζόταν σε διοικητικές δραστηριότητες και σκληρές εργασίες. Διευθυντικές θέσεις δεν υπήρχαν για τις γυναίκες. Το υψηλότερο επίπεδο που μπορούσε να φτάσει μία γυναίκα ήταν ο ρόλος της αρχιεργάτριας.

Οι συνθήκες εργασίας στις βιοτεχνίες κλωστοϋφαντουργίας ήταν καλές σε γενικές γραμμές. Κοινωνική ασφάλιση δεν υπήρχε για τους εργάτες και τις εργάτριες στην Πάτρα μέχρι το 1936, αλλά οι εργοδότες φρόντιζαν για την εξασφάλιση καλών συνθηκών στους χώρους εργασίας.

Μέχρι το 1970 η κλωστοϋφαντουργία στην Πάτρα ακμάζει. Όλο και περισσότερες βιομηχανίες δραστηριοποιούνται στον κλάδο και το εργατικό δυναμικό, με την είσοδο της γυναίκας στην αγορά εργασίας, αυξάνεται. Η Πάτρα παράγει υφάσματα όλων των ειδών. Από τα πιο γνωστά είναι ο «αλατζάς», ή αλλιώς «οξφόρ» και «ζαφείρι», υλικό από το οποίο έφτιαχναν ρόμπες για τις νοσοκόμες, φορέματα, πουκάμισα κ.ά. Ένα άλλο ύφασμα της εποχής εκείνης είναι ο χασές, ο οποίος χρησίμευε για τη δημιουργία σεντονιών και εσωρούχων. Η φασκιά αποτελεί ένα άλλο είδος υφάσματος, το οποίο χρησίμευε, όπως υποδηλώνει και το όνομά του, για το φάσκιωμα των μωρών.

Τα πρώτα σημάδια της παρακμής της κλωστοϋφαντουργίας στην Πάτρα διαφαίνονται το 1980. Εφαπτήριο η αλλαγή των δεδομένων στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Η Ελλάδα, ως κράτος-μέλος που θέλει να εμπλέκεται ενεργά στα δρώμενα της Ευρώπης, αναγκαστικά ακολουθεί τους νέους ρυθμούς. Τα ημερομίσθια αυξάνουν, η κοινωνική ασφάλιση είναι υποχρεωτική, το κόστος λειτουργίας της επιχείρησης αυξάνεται. Επόμενη είναι αύξηση του συνολικού κόστους των επιχειρήσεων του κλάδου, με αποτέλεσμα πολλές από αυτές να μην αντέξουν στον ανταγωνισμό και να κλείσουν. Πολλές από αυτές μάλιστα αναγκάζονται να μεταφερθούν σε κάποια άλλη χώρα, στην οποία θα έβρισκαν ευνοϊκότερες συνθήκες, και φθηνά εργατικά χέρια, όπως η Βουλγαρία. Ένας επιπρόσθετος λόγος που ανάγκασε τις επιχειρήσεις κλωστοϋφαντουργίας να κλείσουν ήταν η μόλυνση του περιβάλλοντος που προκαλούσαν μέσω των ρύπων που εξέπεμπαν, γεγονός που τις ανάγκασε να κλείσουν οριστικά. Από την άλλη, ενώ οι δυτικές χώρες παρουσιάζουν σημάδια ανασυγκρότησης, η Ελλάδα παραμένει εγκλωβισμένη σε εσωτερικά προβλήματα τα

οποία αναγκάζουν και την ελληνική περιφέρεια να μείνει πίσω στις εξελίξεις και το βιομηχανικό στοιχείο της Πάτρας αλλοτριώνεται.

Εξαγωγική δραστηριότητα προϊόντων κλωστοϋφαντουργίας δεν υπήρχε στην Πάτρα. Ο λόγος ήταν η έλλειψη μεγάλης ποσότητας προϊόντων. Μάλιστα, η τοπική παραγωγή δεν αρκούσε για να καλύψει τις τοπικές ανάγκες, γεγονός που ανάγκαζε τα καταστήματα εμπορίας υφασμάτων, λευκών ειδών και ρούχων να εισάγουν προϊόντα από άλλες χώρες και κυρίως την Αγγλία, τη Γαλλία και λιγότερο από την Τσεχία.

Οι σημαντικότερες μονάδες του κλάδου στην Πάτρα

Οι μεγαλύτερες μονάδες που δραστηριοποιούνταν στον τομέα της κλωστοϋφαντουργίας ήταν η «Πειραιϊκή Πατραϊκή» και η νηματουργική βιομηχανία «Κρητικός Χ.Γ. Α.Ε.».

Η «Πειραιϊκή Πατραϊκή» ιδρύθηκε από τους Χριστόφορο Κατσάμπα και Σταμούλη Στράτου και δραστηριοποιόταν σε όλες τις διαδικασίες που χρειάζεται να γίνουν για να μετατραπεί το βαμβάκι σε τελικό ύφασμα. Απασχολούσε πάνω από 3000 εργαζόμενους, εκ των οποίων οι μισοί περίπου ήταν άνδρες και οι μισές γυναίκες.

Στη δεκαετία 1965- 1975 η Πειραιϊκή Πατραϊκή εργάζεται πυρετωδώς. Απασχολούνται εκεί περίπου 1500 εργαζόμενοι και συχνό είναι το φαινόμενο της απασχόλησης ενός ζευγαριού στο εργοστάσιο, αλλά αυτό συνέβαινε μόνο για το εργατικό προσωπικό. Το υπαλληλικό προσωπικό απαρτιζόταν κυρίως από γυναίκες και ελάχιστους άνδρες. Στο σύνολο των εργαζομένων στο εργοστάσιο, στο υφαντήριο εργάζονταν οι περισσότερες γυναίκες, εκτός από τους τεχνικούς του τμήματος που έκαναν επιδιορθώσεις, καθώς και στο λογιστήριο όπου σπάνια εργάζονταν άνδρας. Αντίθετα, στο βαφείο και το τυπωτήριο εργάζονταν μόνο άνδρες. Σύλλογοι εργαζομένων ή δείγματα συνδικαλισμού δεν υπάρχουν. Επίσης, η συνοχή και η αλληλεγγύη μεταξύ των εργατριών είναι αξιοσημείωτη.

Το μορφωτικό επίπεδο των εργαζομένων διέφερε. Το διοικητικό προσωπικό είχε απολυτήριο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και γνώσεις κάποιας τοπικής λογιστικής σχολής. Οι χημικοί, ηλεκτρολόγοι, πολιτικοί μηχανικοί, που ήταν μόνο άνδρες, είχαν πτυχίο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Μάλιστα, πήγαιναν και στο εξωτερικό για επιπρόσθετη εξειδίκευση, της οποίας τα έξοδα ήταν καλυμμένα από την επιχείρηση. Γυναίκες με πτυχίο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης δεν υπήρχαν εκείνη την εποχή.

Οι μισθοί ήταν ικανοποιητικοί και υπήρχαν και «επιδόματα παραγωγής» για όλους. Διάκριση στο μισθό του άνδρα και της γυναίκας υπήρχε εκ της νομοθεσίας. Οι εργαζόμενοι απασχολούνται 8 ώρες ημερησίως και όσοι επιθυμούν εργάζονται σε υπερωρίες με σημαντική αμοιβή, που αγγίζει το 75% του ημερομισθίου για κάθε ώρα. Αξιοσημείωτο είναι το ενδιαφέρον των εργοδοτών για το προσωπικό του εργοστασίου. Η μαρτυρία της κας. Μαργαρίτας Αργυρού είναι ενδεικτική: «Μία εργάτρια αδυνατεί να καλύψει τα έξοδα για ίαση του μικρού γιου της, ο οποίος πάσχει από σοβαρό πρόβλημα με την καρδιά του και η Πειραιϊκή Πατραϊκή αναλαμβάνει όλα τα έξοδα για τη μεταφορά του παιδιού στο εξωτερικό μαζί με τη μητέρα του. Τελικά το παιδί θεραπεύθηκε».

Ο τρόπος δραστηριοποίησης των γυναικών στο χρόνο εκτός του εργοστασίου διαφέρει μεταξύ των εργαζομένων. Για τις εργάτριες το εργοστάσιο λειτουργούσε ως πυρήνας που κοινωνικοποιούσε τα άτομα και δημιουργούσε φιλικές σχέσεις. Μέσα στο εργοστάσιο πολλές φορές τραγουδούσαν, γελούσαν και πάντα ήταν χαρούμενες. Είχαν αναπτύξει φιλίες μεταξύ τους και η πιο συχνή διασκέδασή τους ήταν οι συναθροίσεις σε σπίτια, οι γνωστές «βεγγέρες». Πολλές φορές αναπτύσσονταν και κουμπαριές μεταξύ τους. Από την άλλη, οι εργαζόμενες στη διοίκηση του εργοστασίου δεν είχαν αναπτύξει έντονη κοινωνική δραστηριότητα μεταξύ τους. Συγκεκριμένα, στον ελεύθερο χρόνο τους δραστηριοποιούνταν ανεξάρτητα και τα περισσότερα σαββατοκύριακα πήγαιναν στην Αθήνα για θέατρο και κινηματογράφο. Σε γενικές γραμμές, όσο αυξανόταν το μορφωτικό επίπεδο, τόσο μειώνονταν οι δεσμοί μεταξύ των εργατριών, γεγονός που αποδεικνύει τις διαφορετικές ανάγκες και αναζητήσεις που είχαν οι μορφωμένες εργάτριες σε σχέση με τις λιγότερο καταρτισμένες.

Μία άλλη διάσταση της κατάστασης στην Πειραιϊκή Πατραϊκή παρουσιάζει η κα. Χαρά. Η κα. Χαρά είναι από τις τελευταίες που εργάστηκαν στο εργοστάσιο, πριν κλείσει. Εργάστηκε εκεί από το 1974 μέχρι το κλείσιμο του εργοστασίου. Στο τμήμα που δούλευε, στο οποίο παραγόταν μόνο η κλωστή, ήταν περίπου 100 άτομα. Η κα. Χαρά δεν γνώριζε συνολικά τα άτομα στο εργοστάσιο επειδή ήταν πολλά τα τμήματα. Η ηλικία των εργαζομένων στο τμήμα της ήταν από 20 ετών μέχρι 65. Η κα. Χαρά δε γνωρίζει καμία εργάτρια η οποία ασχολούνταν με την πολιτική. Θυμάται μόνο πολλές εργάτριες να δουλεύουν ακατάπαυστα και η μόνη ανάμνηση που της έχει μείνει ανεξίτηλη είναι η εικόνα του προσωπάρχη, ο οποίος βρίσκεται κυριολεκτικά πάνω από το κεφάλι των εργατριών, ελέγχοντας την απόδοσή τους. Στο

σημείο αυτό, εύκολα γίνεται αντιληπτή η διαφοροποίηση που υπήρχε στο συναίσθημα της εργάτριας και της διοικητικής υπαλλήλου για την εταιρία και τις συνθήκες που επικρατούσαν σε αυτήν. Η εργάτρια δείχνει περισσότερο φοβισμένη ενώ η διοικητική υπάλληλος βλέπει πιο θετική την κατάσταση, γεγονός το οποίο πηγάζει και από τη συμπεριφορά που ενδεχόμενα είχαν και οι εργοδότες προς το διοικητικό και το εργατικό προσωπικό.

Η εταιρία «Κρητικός Χ.Γ. Α.Ε.» αποτελεί σταθμό για την ελληνική κλωστοϋφαντουργία. Ξεκίνησε την εμπορική της δραστηριότητα το 1859 και στις αρχές του αιώνα έφτασε στο μέγιστο της παραγωγής της. Εκεί εργάζονταν 170 γυναίκες και 110 άνδρες και ως το 1998 παρήγαγε το 4% των νημάτων στην Ελλάδα. Σε γενικές γραμμές η εργασία στα εργοστάσια και τις βιοτεχνίες του κλάδου διεξαγόταν ήρεμα. Παρόλα αυτά, δεν έλειπαν και κινήματα εξεγέρσεων των εργατών και των εργατριών. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός που συνέβη τον 9^ο του 1935, όπου μία εργάτρια πέταξε στους στρατιώτες μία πέτρα και ο επικεφαλής λοχίας διέταξε πυρ με αποτέλεσμα ένας εργάτης, ο Σταύρος Νησιδής 17 ετών, πρόσφυγας να χάσει τη ζωή του [4]. Το γεγονός παίρνει μεγάλη έκταση και οι εργάτες εξεγείρονται, με αποτέλεσμα να συλληφθούν από την ασφάλεια 50 εργάτες, εκ των οποίων οι 7 γυναίκες [4].

Κοινωνική ζωή της γυναίκας στην Πάτρα

Η Πατρινή εκείνης της εποχής ήταν πολύ προσεγμένη. Σύμφωνα με τον ιστορικό Ν. Ε. Πολίτη, «η χειραφέτηση και η εξέλιξη των γυναικών της Πάτρας δεν ήταν ραγδαία, έγινε όμως με βήματα αργά αλλά σταθερά» και ξεκίνησε έντονα μέσα από το Πατρινό Καρναβάλι με τις μεταμφιέσεις του αλλά και τη μόδα που πρόσταζε η εκάστοτε εποχή. Η Πατρινή παρακολουθούσε τις τάσεις της μόδας και φρόντιζε την εξωτερική της εμφάνιση. Μεγάλο μέρος των γυναικών της Πάτρας φόραγε εντυπωσιακά φορέματα, τα οποία πολλές φορές άγγιζαν την υπερβολή. Μάλιστα, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα υπήρξε στην ενδυμασία των γυναικών της Πάτρας έντονο το γυναικείο καπέλο, το οποίο θεωρούνταν αναγκαίο συμπλήρωμα για κάθε φόρεμα περιπάτου ή βραδινής τουαλέτας. Τόσο απαραίτητο το έκρινε η μόδα της εποχής που η Πατρινή για την ολοκλήρωση της εικόνας της, ήταν σχεδόν αδιανόητο να εμφανιζόταν στο δρόμο, στην εκκλησία, ή στο θέατρο χωρίς το καπέλο της [5].

Οι επιρροές από την Ευρώπη δεν επηρεάζουν μόνο την Αθήνα αλλά και την Πάτρα και έτσι διαπιστώνουμε ότι ιδιαίτερα από τον 19^ο αιώνα και μετά οι Πατρινιές δεν

υστερούσαν σε τίποτα από τις Αθηναίες. «Ίσως μάλιστα και να υπερτερούσαν σε ορισμένα σημεία.»[5]. Η έντονη κοινωνική συναναστροφή λόγω του λιμανιού, η μετανάστευση Ελλήνων και ξένων εθνικοτήτων στην Πάτρα, οι κοινωνικές συναναστροφές της Πατρικής με άλλες Ελληνίδες και κυρίες ξένων εθνικοτήτων, τους έδιναν έναν «αέρα» πολιτισμού, κάτι το απροσδιόριστο, που τις έκανε να ξεχωρίζουν» [5]. Η οικονομική ευμάρεια άλλαξε τη φυσιογνωμία της Πατρικής. Διαφοροποίησε την κοινωνική της ζωή και τις συμπεριφορές της και δημιούργησε μία νεοσύστατη αστική τάξη. Ένας ιδιότυπος κοσμοπολιτισμός αναπτύσσεται [6]. Στην κοσμοπολίτικη Πάτρα αλλά και στα γύρω χωριά, η βελτίωση του επιπέδου ζωής είναι φανερή: «Τα σπίτια των τα μετέβαλον εις μικρά ανάκτορα από άποψιν χλιδής και βαρύτιμου επιπλώσεως. Έπιπλα που ο κ. Συγγρός δεν τα ωνειρεύθη διά το μέγαρόν του», γράφει η «Ακρόπολις» (13/02/1894). Η ανάπτυξη αυτή βοήθησε την πόλη να ζήσει την πιο γοητευτική της περίοδο, τη γνωστή «Belle Epoque» από το 1900 μέχρι τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο.

Η κοινωνική ζωή της εργάτριας της Πάτρας στις αρχές του προηγούμενου αιώνα δεν έχει πολλά πράγματα να επιδείξει. Η γυναίκα ζούσε μέσα στο σπίτι, δραστηριοποιούταν στις οικιακές εργασίες και στην ανατροφή των παιδιών. Η μόνη έξοδος από το σπίτι γινόταν όταν πήγαινε σε γειτονική οικεία για «έναν καφέ» με τη γειτόνισσα. Στις περιπτώσεις που η γυναίκα εργαζόταν, αυτό γινόταν στα χωράφια ή τα εργοστάσια και τις βιοτεχνίες και πουθενά αλλού.

Τον περασμένο αιώνα έγιναν και οι πρώτες προσπάθειες για να μορφωθούν οι Πατρικές, οι οποίες μέχρι τότε δεν μορφώνονταν ή το έκαναν κρυφά. Την εποχή εκείνη πολλές Πατρικές φοιτούσαν στην Εμπορική Σχολή Πατρών. Απώτερος στόχος μία καλύτερη θέση στον επιχειρηματικό κόσμο της Πάτρας. Μάλιστα, σύμφωνα με μαρτυρία του κ. Β. Μανθόπουλου, ο οποίος φοιτούσε στην Εμπορική Σχολή το 1939, ο αριθμός των γυναικών που φοιτούσαν στη Σχολή ήταν όμοιος με τον αριθμό των ανδρών (αναλογία περίπου 7 γυναίκες προς 10 άνδρες).

Μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, οι συνθήκες στην κοινωνική ζωή της Πατρικής άλλαξαν. Η Πάτρα, αποτελώντας την πύλη της Ελλάδας προς τη Δύση, ήταν η πρώτη πόλη που γνώριζε την κουλτούρα της Δύσης. Οι γυναίκες, επηρεασμένες από τη δυτική νοοτροπία, άρχισαν να βγαίνουν από τα σπίτια τους και να δραστηριοποιούνται ενεργά στα κοινωνικά δρώμενα της πόλης. Πολλές φορές οργάνωναν και ομαδικές συγκεντρώσεις, οι οποίες βασικό πυρήνα είχαν την μεταξύ τους επαφή μέσω του χώρου εργασίας τους. Αργότερα, μετά το 1960, άρχισαν να

Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΗΣ ΜΗΤΕΡΑΣ ΜΕΤΑΞΥ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

οργανώνουν και συλλόγους. Με τη δημιουργία τω συλλόγων ξεδιπλώθηκαν κάποιες πτυχές της κοινωνικής ζωής της.

Την εποχή της ακμής της κλωστοϋφαντουργίας της Πάτρας, η γυναίκα εργάτρια κατακλύζει τη ζωή της Πάτρας. Οι αγγελίες στις τοπικές εφημερίδες αφορούν στο μεγαλύτερο ποσοστό σε ζήτηση εργατριών για απασχόληση σε εργοστάσια και βιοτεχνίες (βλ. εικ. 1,2 [7]).

Εικ. 1,2: Αγγελίες στην Πατρινή εφημερίδα «Πελοπόννησος» για εργάτριες

Μάλιστα, πολλές βιοτεχνίες ζητούσαν μικρές σε ηλικία κοπέλες, ηλικίας 14-16 ετών, με σκοπό να τις εκπαιδεύσουν στο επάγγελμα (βλ. εικ. 3 [7]).

Εικ. 3: Οι ηλικίες των εργατριών πολλές φορές ήταν εξαιρετικά μικρές, μιας και απαιτούνταν πολύχρονη εκπαίδευση στην εργασία, οπότε προτιμούνταν οι νέες και επιδεκτικές στην εκπαίδευση.

Η μορφή της εργάτριας εμφανίζεται σε όλες τις εκφάνσεις της καθημερινής δραστηριότητας. Χαρακτηριστική είναι η εικ. 4 [8], στην οποία διαφημίζεται γυναικείο καλλυντικό και ως μέσο χρησιμοποιείται η εργάτρια, η οποία εργάζεται 9-5 και το πρόσωπό της παραμένει ωραίο καθ' όλη τη διάρκεια του οκταώρου.

Εικ. 4: Η εργαζόμενη γυναίκα αποτελεί στερεότυπο στην Πατρινή κοινωνία και αναφέρεται συχνά στις έντυπες διαφημίσεις για γυναικεία καλλυντικά.

Από την άλλη, η διαφήμιση λειτουργούσε προπαγανδιστικά για την εργάτρια, η οποία είχε πλέον το δικό της εισόδημα το οποίο της προσέδιδε αγοραστική δύναμη. Σε πολλές διαφημίσεις παρουσιάζονται γυναίκες σε καθημερινές δραστηριότητες, με σκοπό να αποτελέσουν πρότυπο για τη γυναίκα-εργάτρια (βλ. εικ. 5, 6, 7 [9]).

Εικ. 5,6,7: Η χειραφετημένη γυναίκα αποτελεί το «μοντέλο» των διαφημίσεων εκείνης της εποχής, πολλές φορές απεικονιζόμενη να συμπεριφέρεται εκτός των συντηρητικών πλαισίων της κοινωνίας.

Μέσω της εργασίας της η γυναίκα απολάμβανε ένα εισόδημα, το οποίο της έδινε δύναμη. Δύναμη αγοραστική, έτσι ώστε να μπορεί να αγοράζει προϊόντα πρώτης ανάγκης για το σπίτι και την οικογένειά της, δύναμη να μπορεί να βοηθά τον άνδρα της με τα έξοδα του σπιτιού, αλλά κυρίως δύναμη ανεξαρτησίας, να μπορεί να αγοράζει προϊόντα για προσωπικές της ανάγκες. Με αυτόν τον τρόπο, μέσω της γυναίκας-εργάτριας μεταβιβαζόταν εισόδημα από τα νοικοκυριά στις τοπικές επιχειρήσεις λιανικού, κυρίως, εμπορίου. Ωστόσο, το εισόδημά της η γυναίκα το χρησιμοποιούσε με βάση τον ελεύθερο χρόνο της. Με το πέρασμα του χρόνου, ο ελεύθερος χρόνος της γυναίκας αυξήθηκε, με αποτέλεσμα να μπορεί η ίδια να

ασχολείται με περισσότερες δραστηριότητες, για τη διεξαγωγή των οποίων χρησιμοποιούσε χρήματα. Μάλιστα, η Πάτρα, ακολούθησε τις τάσεις της Δύσης και της Αθήνας και το 1936 δημιουργήθηκε ο πρώτος κινηματογράφος, στον οποίο οι Πατρινιές πήγαιναν, συνοδευόμενες πάντα από κάποιον άνδρα- σύζυγο, πατέρα ή αδελφό. Εκείνη την εποχή οι γυναίκες άρχισαν αν βγαίνουν και στα καφεενεία, συνοδευόμενες πάντα από κάποιον άνδρα.

Συμμετοχή της γυναίκας στην πολιτική ζωή

Η συμμετοχή των γυναικών στην πολιτική ζωή της πόλης ήρθε πολύ αργά. Γενικά στην Ελλάδα, το 1887 ακούγεται για πρώτη φορά το σύνθημα «Ψήφος στη γυναίκα», το οποίο το 1921 ο τότε πρωθυπουργός Γούναρης, ο οποίος γεννήθηκε και μεγάλωσε στην Πάτρα, εργάστηκε εκεί ως δικηγόρος και διέπρεψε ως πολιτικός, υποσχέθηκε να κάνει πραγματικότητα, χωρίς όμως αποτέλεσμα. Το 1930, μετά από σκληρούς αγώνες των γυναικών, δίνεται στην Ελληνίδα το δικαίωμα ψήφου, υπό όρους: 1. μόνο για τις δημοτικές εκλογές, 2. μόνο για να εκλέγει και όχι να εκλέγεται, 3. μόνο για τις εγγράμματες, 4. μόνο για όσες είχαν ηλικία πάνω από 30 ετών. Ωστόσο, το 1930 μόνο το 30% των γυναικών στην Ελλάδα, πάνω από 30 ετών, ήταν εγγράμματες. Το 1934 οι γυναίκες κλήθηκαν να ψηφίσουν για πρώτη φορά στις δημοτικές εκλογές, όπου τελικά συμμετέχουν μόνο 240 γυναίκες σε όλη την Ελλάδα. Οι λόγοι της αποχής είναι πολλοί: οι δυσκολίες για την εγγραφή των γυναικών στους εκλογικούς καταλόγους, ο μεγάλος αριθμός αναλφάβητων γυναικών, αλλά κυρίως οι κοινωνικές αντιλήψεις. Αποτέλεσμα ήταν να μην εγγραφούν περισσότερες από 14.000 γυναίκες στους πρώτους μεικτούς εκλογικούς καταλόγους. Μερικά χρόνια αργότερα, αναγνωρίζεται τυπικά και ουσιαστικά η ισότητα της γυναίκας από το ανώτατο όργανο της πρώτης λαϊκής εξουσίας στην Ελλάδα (ΠΕΕΑ), με αποτέλεσμα την εξίσωση των πολιτικών δικαιωμάτων των δύο φύλων.

Σύμφωνα με την εφημερίδα «Ριζοσπάστης», μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, στις 23 Απριλίου 1944, γίνονται οι πρώτες εκλογές στην Ελεύθερη Ελλάδα, και στη Βουλή εκλέγονται οι πρώτες γυναίκες βουλευτές, εκ των οποίων η μία, η Ευγενία Μαυροσκότη, από τη Δυτική Ελλάδα και συγκεκριμένα από την Αιτωλοακαρνανία, δασκάλα στο επάγγελμα. Τον Ιούλιο του 1944 στις εκλογές για την Αυτοδιοίκηση και τη Λαϊκή Δικαιοσύνη εκλέγονται και άλλες γυναίκες.

Σύμφωνα με την εφημερίδα «Τα Νέα», πρώτη Ελληνίδα Βουλευτής ήταν η Ελένη Σκούρα, η οποία εξελέγη το 1953. Το 1952 είχε προηγηθεί η κατοχύρωση του δικαιώματος της γυναίκας όχι μόνο να εκλέγει, αλλά και να εκλέγεται. Η εφημερίδα αναφέρει ξεκάθαρα ότι διάχυτη ήταν η εντύπωση ότι οι γυναίκες ψηφοφόροι προτίμησαν να ψηφίσουν γυναίκα και οι άνδρες ψηφοφόροι προτίμησαν άνδρα, ενώ πολλοί ήταν οι άνδρες που θεωρούσαν υπερβολική την παραχώρηση του εκλέγεσθαι στις γυναίκες. Η εφημερίδα αναφέρει επίσης ότι οι γυναίκες, κυρίως αυτές των πόλεων (Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Πάτρα), οι οποίες δεν ανήκαν στην αριστερή παράταξη και ήταν περισσότερο συντηρητικές ψήφισαν με φανατισμό τη Σκούρα. Αντιθέτως, οι γυναίκες που ανήκαν στην αριστερή παράταξη ψήφισαν άνδρα υποψήφιο. Η ίδια η Σκούρα ανακοίνωσε: «Θα προσπαθήσω να πράξω παν το δυνατό διά να φανώ ανταξία της εμπιστοσύνης των ψηφοφόρων μου, τους οποίους θερμώς ευχαριστώ. Γνωρίζω ότι ως πρώτη και μοναδική γυναίκα εις την Βουλήν έχω μεγάλας ευθύνas και πολλά καθήκοντα. Είναι πολλά εκείνα που πρέπει να πράξωμεν υπέρ των Ελληνίδων, ιδίως εις τον τομέα της κοινωνικής μερίμνης», εκ του οποίου διαφαίνεται καθαρά η ευθύνη και το ηθικό χρέος που ένιωθε η Σκούρα απέναντι στις γυναίκες που την ψήφισαν.

Συμμετοχή της Πατρικής στο Καρναβάλι

Η συμμετοχή της Πατρικής στο Καρναβάλι ήταν σημαντική. Οι Πατρινές συμμετείχαν στις δραστηριότητες του Καρναβαλιού, αλλά πάντα συνοδεύονταν από κάποιον άνδρα. Οι στολές που φορούσαν αποτελούσαν προϊόν που είχε ετοιμάσει η προσωπική μοδίστρα, για τις ευκατάστατες, και προϊόν παλιών ενδυμάτων που υπήρχαν στο σπίτι, για τις φτωχότερες. Το υλικό από το οποίο φτιάχνονταν οι στολές ήταν σατέν, το οποίο ερχόταν στην Πάτρα από άλλες πόλεις της Ελλάδας και ήταν αρκετά φθινό λόγω της ποιότητάς του. Στις εκδηλώσεις που λάμβαναν χώρα στο πλαίσιο του Καρναβαλιού συμμετείχαν κυρίως οι πλούσιες Πατρινές, μεγάλος όμως ήταν και ο αριθμός των εργατριών που συμμετείχαν. Χαρακτηριστική εκδήλωση αποτελούν τα «Μπουρμπούλια», τα οποία διεξάγονταν απογευματινές ώρες, 5-8, για να μπορούν να συμμετάσχουν και οι εργάτριες μετά το ωράριο της εργασίας τους. Ο κ. Β. Μανθόπουλος θυμάται μία χρονιά στα «Μπουρμπούλια» όπου τα χέρια της κοπέλας με την οποία χόρευε μύριζαν κρεμμύδι, γεγονός που αποδείκνυε τη θέση της ως υπηρέτρια.

Συμπεράσματα

Ο εικοστός αιώνας έδωσε αφήνοντας έναν τεράστιο ψηφιδωτό θετικών και αρνητικών συστατικών. Δύο παγκόσμιοι πόλεμοι, οικονομικά κραχ, εμφύλιοι πόλεμοι. Από την άλλη, πενικιλίνη, νέες μορφές ενέργειας, διαστημικά ταξίδια, εξάπλωση τεχνολογιών πληροφορικής. Ο ρόλος του ανθρώπου σε αυτή την εξέλιξη πρωταρχικής σημασίας. Ο ρόλος της γυναίκας αδιαμφισβήτητος.

Στις αρχές του 20ού αιώνα άρχισε να διαφαίνεται η ριζική μεταστροφή απέναντι στο πρόσωπό της. Απέκτησε συγκεκριμένη μορφή, ανεξαρτητοποιήθηκε από το σύζυγό της, συμμετείχε ενεργά σε όλες τις πτυχές του ανθρώπινου βίου. Συγκεκριμένα στην Ελλάδα, η γυναίκα απέκτησε έναν καινούργιο ρόλο, τον οποίο οι προκάτοχοί της δεν είχαν φανταστεί.

Στην Πάτρα η εξέλιξη της γυναίκας επήλθε σχετικά γρήγορα. Η θέση της πόλης ως πύλης προς τη Δύση, η ιταλική κουλτούρα, με την οποία η Πάτρα συνόρευε μέσω του Ιονίου Πελάγους, το λιμάνι, η μικρή απόσταση της Πάτρας από την Αθήνα, την πρωτεύουσα της χώρας, βοήθησαν προς αυτή την κατεύθυνση. Συνέβαλλαν δε και οι συγκυρίες. Ο ερχομός των προσφύγων, τα νέα δεδομένα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η οικονομική άνθηση της χώρας, η μετατροπή της σε βιομηχανική πόλη.

Όλα τα παραπάνω δεν θα μπορούσαν να αφήσουν τη γυναίκα της Πάτρας ανεπηρέαστη. Συμμετείχε ενεργά σε όλες τις εκφάνσεις της νέας πραγματικότητας και εντάχθηκε στο κοινωνικό σύνολο ως αυτόνομη και αυθύπαρκτη οντότητα. Μέσα από μία μακρά πορεία μέσα στο χρόνο δημιούργησε και δημιουργήθηκε. Συνέβαλε αποφασιστικά στην πρόοδο της πόλης, τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου, στη καλύτερευση της ποιότητας ζωής.

Η συμμετοχή της γυναίκας στην απασχόληση και την αγορά εργασίας εξασφάλισε αντιπροσωπευτικότερη συμμετοχή του κοινωνικού συνόλου σε όλους του τομείς. Ταυτόχρονα, η προώθηση της ίσης πρόσβασης των δύο φύλων στην αγορά εργασίας επέφερε τη δικαιότερη κατανομή του πλούτου και των πόρων, συμβάλλοντας στη μείωση της φτώχειας. Εν τέλει, η κοινωνική συνοχή που επήλθε προσέδωσε στην Πάτρα οικονομικό, πολιτικό και πολιτιστικό ενδιαφέρον.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- [1] ΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ Σ., *Ιστορία της πόλεως των Πατρών*, Πάτρα, Αχαϊκές Εκδόσεις, 1950.
- [2] *Η ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ ΤΗΣ ΠΑΤΡΑΣ*. Πρακτικά Εβδομάδας Γραμμάτων & Τεχνών της Πάτρας, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Πατρών, σελ. 197-198, 1997.
- [3] ΣΑΡΑΦΟΠΟΥΛΟΣ Ν., *Λεύκωμα Αχαϊκής Βιομηχανίας 1840-1940*, Πάτρα, Επιστημονικό Πάρκο Πατρών, 1997.
- [4] ΜΑΡΑΣΛΗΣ Α., *Ιστορία της Πάτρας, η εξέλιξη μιας πρωτοποριακής πόλης*, Πάτρα, Αχαϊκές Εκδόσεις, 1983.
- [5] ΠΟΛΙΤΗΣ Ν., *Το Καρναβάλι της Πάτρας*, Πάτρα, Αχαϊκές Εκδόσεις, 1987.
- [6] *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, Εφημερίδα. (ΠΗΓΗ: www.kathimerini.gr).
- [7] *ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ*, Εφημερίδα. (ΠΗΓΗ: Μουσείο Τύπου Πατρών, 1976, α' εξ.).
- [8] *ΝΕΟΛΟΓΟΣ*, Εφημερίδα. (ΠΗΓΗ: Μουσείο Τύπου Πατρών, φύλλο 2/2/1939).
- [9] ΧΕΚΙΜΟΓΛΟΥ Ε., ΡΟΥΠΑ Ε., *Η ιστορία της βιομηχανίας τροφίμων*, Αθήνα, Εκδόσεις Κέρκυρα, 2006.